

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת צו ושבת הגדול, תשס"ז
מספר 697

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

על מדרש ארבעת הבנים שבהגדת פסח

הדרשה על ארבעת הבנים, המובאת גם במכילתא דר' ישמעאל בכמה שינויים,¹ היא אחת מדרשות ההלכה הבאות לברר פרטים הלכתיים בעניין המצווה מתוך פסוקי התורה. וכאן – מצוות סיפור יציאת מצרים לבנים (ולבנות) בליל הפסח, כדי להעביר מסורת זו מדור לדור.

בארבעה כתובים התורה מציגה בנים שאבותיהם מצווים לספר להם על יציאת מצרים: בשמות יב:כו-כז – לבן התמה על עבודת קרבן הפסח שהלכותיו שונות מהלכות כל שאר הקרבנות; שם יג:ח – להגיד לבן את סיבת מצוות מצה וחמץ; שם יד:טו – על טעם המצוות הנעשות בבכורות; ובדברים ו:כ-כה – תשובה לבן השואל על טעמי כל המצוות. בתהליך סיפור התורה עומד כל אחד מארבעת הכתובים במקומו הראוי. ואולם חכמינו אינם מעיינים בתורה בגישה ספרותית או היסטורית בבואם לברר פרטי הלכה, אלא גישתם היא משפטנית-פורמליסטית. גישה זו נוהגת בפסקה שבספר דברים, שבה הבן שואל על טעם כל המצוות, כלומר על טעם כל מצווה בשעת עשייתה, ובכלל זה מצוות הפסח, המצה ודיני בכור, ולכאורה שלושת המקראות בספר שמות, שבהם מספרים לבן על מצוות מיוחדות, מיותרים. מכאן שדרשת ארבעת הבנים היא דרשת ייתור, שבה הפסוקים המיותרים לכאורה משמשים כדי ללמד פרטים הלכתיים של המצווה האמורה, ובענייננו – לאלו בנים אנחנו חייבים לספר בליל הפסח על יציאת מצרים, וכיצד להתאים לכל בן את הסגנון הראוי לו.

מובן מאליו שיש לספר ל"בן החכם", כלומר ילד או ילדה נורמאליים וערניים השואלים בסקרנותם הטבעית.² לכן ל"בן החכם" הזה הדרשה מייחסת את הפסוקים שבדברים, וממילא שלושת המקראות שבספר שמות נדרשים על בנים אחרים, שלא מובן מאליו שיש לספר להם על יציאת מצרים. ואלו הם: הבן הרשע שאינו שואל אלא כדי לקנטר (ממילא לא ישתכנע!), הבן הקטן או הביישן שכלל אינו יודע לשאול (חבל על הזמן, מה הוא יבין!), והבן התם (ראו עליו להלן). השאלות והתשובות המתאימות לכל סוג של בנים מוסקות בדרכים דרשניות מלשונות הפסוקים. כך השואל "מה העבודה הזאת לכם" (יב:כו) מאופייין כבן רשע שאינו רוצה לשתף עצמו בעבודת הקרבן. ובמידה כנגד מידה עונים לו "עשה ה' לי" (יג:ח) הנדרשת "לי ולא לך. לך אין יאתה גאולה". הפסוק הפותח במילים: "והגדת לבנך ביום ההוא לאמר", בלי שקודמת לו שאלה מפי הבן, נדרש לעניין הבן שאינו יודע לשאול. לבן התם מיוחסת השאלה הסתמית "מה זאת" (יג:יד), והמשך הפסוק מובא כתשובה לו.

כאמור, בפי הבן החכם מושמת השאלה שבספר דברים על אודות כל המצוות, אך תמוה: אין עונים לו בסיפור יציאת מצרים, כמובא בהמשך הפסוקים בספר דברים, אלא אומרים לו הלכה מהלכות קרבן פסח, הבאה לקראת סוף מסכת פסחים: "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן".³ למה משיבים לו בדבר הלכה, ולמה הלכה זו דווקא, במקום סיפור יציאת מצרים המתבקש כאן? ואם תאמר חכם הבן וכבר יודע את הסיפור, הרי מאמר הלכתי מחז"ל שנכנס להגדה מורה: "ואפילו כולנו חכמים... כולנו יודעים את התורה, מצווה עלינו לספר (בלילה זה) ביציאת מצרים".

פתח לפתרון התמיהה פותח לנו הנוסח החלופי של מדרש ארבעת הבנים, המובא בירושלמי לקראת סוף מסכת פסחים⁴ (ברייתא ד"ארבעת בנים"):

¹ בא, מסיכתא דפסחא יח, ע"מ 73-74. לא נדון כאן בשינויי נוסח בין הגדת הפסח למכילתא לגרסותיה.

² אכן דרשת ארבעת הבנים שבמכילתא דר"י (ראו הערה 1), אף שבאה במדרש על ספר שמות, פותחת בפסוק שבדברים ו:כ.

³ משנה פסחים י, ח.

⁴ י, ד, לז ע"ד 557.

ירושלמי פסחים:	מכילתא (ס"פ בא):
תני ר' חיייה, כנגד ארבעה בנים דיברה תורה: בן חכם, בן רשע, בן טיפוש, בן שאינו יודע לשאול.	ארבעה בנים הם: אחד חכם, אחד רשע, אחד תם, ואחד שאינו יודע לשאול.
בן חכם מהו אומר: מה העדות החקים והמשפטים אשר צוה ה' א-להינו אותנו? אף אתה אמור לו: בחזק יד הוציאנו ה' ממצרים מבית עבדים.	חכם מה הוא אומר: מה העדות החקים והמשפטים אשר צוה ה' א-להינו אותנו? אף אתה פתח לו בהלכות הפסח: אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן.
בן רשע מהו אומר: מה העבודה הזאת לכם, מה הטורח הזה שאתם מטריחין עלינו בכל שנה ושנה? מכיון שהוציא את עצמו מן הכלל, אף אתה אמור לו: בעבור זה עשה ה' לי, עשה, לאותו האיש לא עשה, אילו היה אותו האיש במצרים לא היה ראוי להיגאל משם לעולם.	רשע מה הוא אומר: מה העבודה הזאת לכם? לכם ולא לו, ולפי שהוציא את עצמו מן הכלל וכפר בעיקר, אף אתה הקהה את שיניו, ואמור לו: בעבור זה עשה ה' לי בצאתי ממצרים, לי ולא לך, אלו היית שם לא היית נגאל.
טיפוש מהו אומר: מה זאת? אף אתה למדו הלכות הפסח שאין מפטירין אחר הפסח אפיקומן, שלא יהא עומד מחבורה זו ונכנס לחבורה אחרת.	תם מה הוא אומר: מה זאת? ואמרת אליו: בחזק יד הוציאנו ה' ממצרים מבית עבדים.
בן שאינו יודע לשאול, את פתח לו תחילה.	ושאינו יודע לשאול, את פתח לו, שנאמר: והגדת לבנך ביום ההוא וגו'.

בעניין שניים מהבנים – הרשע ושאינו יודע לשאול, שווה הירושלמי למכילתא הגדה, מלבד שינויי סגנון והדגש קלים אצל הרשע.⁵ אבל התשובות לחכם ולתם מתחלפות: לכן החכם משיבים כראוי, על יציאת מצרים (משמות יג: יד⁶), ואילו התם, שבירושלמי מכונה "טיפוש", מקבל את התשובה ההלכתית שבמכילתא הגדה ניתנה לחכם: "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן". ואולם, אם לחכם שבהגדה נאמרת הלכה זו כלימוד תיאורטי, הרי לטיפוש שבירושלמי היא נאמרת כהוראה מעשית: "שלא יהא עומד מחבורה זו ונכנס לחבורה אחרת" – אזהרה לשמור על הבן הטיפוש, שלא יקפוץ מחבורת הפסח של משפחתו כדי לחטוף מאכל מחבורה שכנה,⁷ דבר האסור בקרבן פסח החייב להיכלל בחבורה אחת. אין חשש זה והוראה מעשית זו חלים אלא בשעה שקרבן הפסח נאכל כהלכתו,⁸ בזמן שבית המקדש קיים. הברייתא על ארבעת הבנים שמביא ר' חייא בירושלמי יסודה אפוא מזמן הבית. מתוך ארבעת הבנים הנדרשים מתוך המקראות היה מקום באותה עת רק לשלושה לעניין סיפור יציאת מצרים. ובדין כך, כי לעניין זה לא נצרכים אלא שלושה סוגי בנים: הבן החכם, האינטליגנטי, היודע לשאול, ועל כן משיבים לו ומספרים לו,⁹ הבן שאינו יודע לשאול שחייבים לספר לו אף שלא שאל,¹⁰ ויש גם מקום לבן הרשע, השואל לא כדי לדעת אלא כדי לקנטר ולהכעיס. לבן התם שבנוסח המכילתא/הגדה אין מקום, כי "תם" הוא ניגודו של רשע, והבן התם הוא ילד ישר והגון.¹¹ ילד כזה הוא חכם היודע לשאול או בלתי מפותח שאינו יודע לשאול. הוא כלול אפוא בשני טיפוסים אלה.

כדי למלא את הרביעייה הוסיפה הדרשה את הבן הטיפוש, מעין הוראה להורים, שבעת סעודת הפסח עליהם לא רק לספר לבנים על יציאת מצרים, אלא גם להקפיד שבן שובב לא יפר את הלכות הזבח.

דרשת המכילתא/הגדה הותאמה למצב שאחרי החורבן, כשהאזהרה לבן הטיפוש אינה אקטואלית. אז היא הועברה לבן החכם, ושם ההלכה "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן" נאמרת לו בהקשר אחר: "פתח לו בהלכות הפסח" כנאמר בתוספתא פסחא (11, עמ' 198): "וחייב אדם לעסוק בהלכות הפסח" אחרי החורבן, זכר לעשיית הפסח. אפשר שעל ידי זה נשתנה הגוון הסמאנטי של "בן חכם": לא רק בן נבון היודע לשאול, כבירושלמי, כי אם בן אינטלקטואלי במידת מה, מעין צורבא דרבנן, היודע ללמוד הלכות לא אקטואליות.¹²

⁵ "העבודה", שבהקשר המקראי עניינה עבודת הקודש של זבח הפסח, נדרשת לעניין טורח, שהרשע מתרעם עליו.

⁶ מדוע אין עונים לחכם את הפסוקים – "עבדים היינו לפרעה במצרים" וגו' (דב' ו: כא-כב), שבתורה הם התשובה לשאלת החכם? נראה שכבר בימי חז"ל שימשו הפסוקים האלה גרעין עיקרי של סיפור יציאת מצרים בליל הפסח (ראו בבלי פסחים קטז ע"א), ולכן לא השתמשו בהם לעוד עניין של ליל הסדר.

⁷ אפשר שחוששים שהבן, שכבר אכל מזבח הפסח ואסור לו לאכול בלילה הזה עוד דברים, יחטוף ממתקים משולחן חבורה אחרת שטרם אכלו את בשר הפסח. וראו תוספתא פסחא (11, עמ' 198) "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן, כגון אגוזין ... וקליות".

⁸ אף שנפסק שגם אחרי מצה בימינו אין מוסיפים אפיקומן, הרי בברייתא מדובר בזבח הפסח, ומדובר בחבורה הרלוונטית רק בזבח. ראו בבלי פסחים קיט ע"ב-קכ ע"א, רמב"ם חמץ ומצה ח, ט.

⁹ אפיונו כבן היודע לשאול על פי הברייתא בבבלי פסחים קטז ע"א: "ת"ר, חכם בנו שואלו".

¹⁰ וגם להביע בפניו תמיהה על מצוות הפסח כדי לעורר תמיהת הבן, כמפורט במשנה פסחים (י, ד): "וכאן הבן שואל אביו, ואם אין דעת בבן אביו מלמדו: 'מה נשתנה הלילה הזה' וגו'", כלומר האב מביע באוזני הבן תמיהה על סדרי הסדר; "מה נשתנה" בסימן קריאה ולא בסימן שאלה.

¹¹ כפי שמתואר איוב "איש תם וישר" (איוב א: א, ח; ב: ג) ומתלונן "תם ורשע הוא מכלה" (שם ט: כב).

¹² כך נדרש במכילתא דר"י בא, מסיכתא דפסחא יכ, עמ' 198 על השאלה בדב' ו: ז, שאלת הבן המאופיין חכם: "מה העדות", ר' אלעזר אומר, מניין אתה אומר שאם הייתה חבורה של חכמים או של תלמידים שצריכים לעסוק בהלכות פסח עד חצות, לכך נאמר "מה העדות" אפשר שבדורות אחרי החורבן היו חוגי חכמים שראו בלימוד הלכות הפסח עיקרו של ליל הסדר, תחליף לקרבן הפסח. אכן לצד הברייתא שבהגדת הפסח על אודות התנאים בבני-ברק שסיפרו ביציאת מצרים כל הלילה, מובא בתוספתא 12 עמ' 74, סיפור על רבן גמליאל וזקנים בלוד שהיו עסוקים בהלכות הפסח כל הלילה עד קריאת הגבר.

כשבמכילתא הגדה הועלה הבן החכם לדרגת תלמיד חכם, ממילא נתפנה מקום, ואף היה צורך לבן הנבון היודע לשאול ועונים לו בסיפור יציאת מצרים. בן זה מכונה מעתה "תם", שהוא ילד רגיל, נבון וטוב. כך נבנתה במכילתא הגדה רביעייה חדשה: חכם, רשע, תם ושאינו יודע לשאול. במקום הטיפש שהיה חריג בירושלמי, כיוון שעליו יש שם אזהרה הלכתית, החריג בהגדה שלנו הוא הבן החכם העוסק בהלכות הפסח בדרך של לימוד. ויהי רצון שנזכה לעשות פסחים כהלכתם בב"א.

מנחם בן-ישר

המכון לתולדות חקר המקרא היהודי, בר-אילן

המכללה האקדמית אשקלון